

HARAKAT YO'NALISHINI BILDIRUVCHI FE'LLARNING LEKSIKOGRAFIK TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19448183>

Nashirova Dilnoza Burievna

Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning leksikografik xususiyatlari tahlil qilinadi. O'zbek va ingliz tillaridagi izohli va tarjima lug'atlarida yo'nalish semantikasini ifodalovchi fe'llarning berilish usullari o'rganiladi. Tadqiqotda semantik tasniflash, definitson tahlil va qiyosiy leksikografiya metodlaridan foydalanildi. Harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning lug'at maqolalarida aks etishidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanib, ularning lingvistik mohiyati ochib berildi. Tadqiqot natijalari zamonaviy leksikografiya va tarjima nazariyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *harakat fe'llari, yo'nalish semantikasi, leksikografiya, qiyosiy tahlil, lug'at maqolasi, semantik tasnif*

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ НАПРАВЛЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ

Аннотация: *В статье анализируются лексикографические особенности глаголов, обозначающих направление движения. Исследуются способы представления глаголов с семантикой направления в толковых и переводных словарях узбекского и английского языков. Используются методы семантической классификации, дефиниционного анализа и сравнительной лексикографии. Выявляются сходства и различия в словарном описании глаголов движения. Результаты исследования способствуют развитию современной лексикографии и теории перевода.*

Ключевые слова: *глаголы движения, семантика направления, лексикография, сравнительный анализ, словарная статья, семантическая классификация*

LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF VERBS EXPRESSING DIRECTION OF MOVEMENT

Abstract. *The article analyzes the lexicographic features of verbs expressing direction of movement. It studies the ways directional motion verbs are represented in explanatory and translation dictionaries of Uzbek and English languages. Methods of*

semantic classification, definitional analysis, and comparative lexicography are applied. Similarities and differences in dictionary representation of motion direction verbs are identified. The research contributes to the development of modern lexicography and translation theory.

Keywords: *motion verbs, direction semantics, lexicography, comparative analysis, dictionary entry, semantic classification*

KIRISH

Til – inson tafakkurining eng muhim vositasi bo‘lib, jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarini o‘zida aks ettiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Hozirgi zamon tilshunosligida til birliklarining semantik, strukturaviy va pragmatik xususiyatlarini o‘rganish, ayniqsa, leksik birliklarning lug‘atlarda ifodalanish masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Leksikografiya tilshunoslikning muhim sohalaridan bo‘lib, u so‘zlarning ma’nosini, qo‘llanish doirasini, grammatik xususiyatlarini hamda semantik imkoniyatlarini lug‘atlar orqali tizimli tarzda tavsiflashga xizmat qiladi. Shu jihatdan harakat fe‘llarining, xususan, harakat yo‘nalishini bildiruvchi fe‘llarning leksikografik talqini lingvistik tadqiqotlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Harakat semantikasi til tizimida universal hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Insonning atrof-muhit bilan munosabatlari, fazoviy harakatlarni idrok etishi va ularni til vositasida ifodalashi harakat fe‘llarining shakllanishiga asos bo‘ladi. Yo‘nalish semantikasini ifodalovchi fe‘llar esa harakatning boshlanish nuqtasi, yo‘nalishi, harakat obyekti va yakuniy manzilini bildiruvchi murakkab semantik struktura sifatida

namoyon bo‘ladi. Bunday fe‘llar nafaqat harakatning o‘zini, balki uning fazoviy dinamikasini ham ifodalaydi. Shu sababli harakat yo‘nalishini bildiruvchi fe‘llarni leksikografik jihatdan o‘rganish tilning semantik tizimini chuqurroq anglashga imkon beradi. Zamonaviy lingvistika rivojlanishida qiyosiy tilshunoslik va leksikografik tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, turli tizimli tillar – masalan, o‘zbek va ingliz tillaridagi harakat fe‘llarini qiyosiy o‘rganish lingvistik universalialar va milliy til xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Har bir til o‘zining grammatik qurilishi, semantik tasniflash tamoyillari va leksik birliklarni izohlash uslublari bilan ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan, harakat yo‘nalishini bildiruvchi fe‘llarning izohli va tarjima lug‘atlaridagi ifodalanishi muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida harakat fe‘llari semantikasi, ularning strukturaviy xususiyatlari va lug‘atlarda berilishi masalalari bir qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa-da, harakat yo‘nalishini bildiruvchi fe‘llarning leksikografik talqini yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Xususan, yo‘nalish semantikasini ifodalovchi fe‘llarning definitson strukturasi, sinonimik munosabatlari,

tarjima lugʻatlaridagi ifodalanish xususiyatlari va semantik maydon tarkibi chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllar tilning dinamik tizimiga mansub boʻlib, ular orqali fazoviy harakatning turli koʻrinishlari ifodalanadi. Masalan, harakatning ichkariga yoʻnalishi, tashqariga chiqishi, yuqoriga yoki pastga qarab yoʻnalishi, boshlanish va tugash nuqtasi kabi semantik komponentlar ushbu feʻllar mazmunida mujassam boʻladi. Bunday feʻllarning lugʻatlarda berilishida definitson aniqlik, semantik chegaralarning belgilanishi va tarjima ekvivalentlarining toʻgʻri tanlanishi muhim ahamiyatga ega.

Leksikografiya sohasida lugʻat maqolalarini tuzish jarayonida semantik aniqlik asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarni izohlashda nafaqat ularning asosiy maʼnosi, balki kontekstual qoʻllanish xususiyatlari ham eʼtiborga olinadi. Chunki ayrim feʻllar koʻp maʼnolilik xususiyatiga ega boʻlib, turli nutqiy vaziyatlarda turlicha semantik yuklama kasb etishi mumkin. Shu sababli lugʻatlarda bunday feʻllarning polisemantik tabiatini hisobga olish zarur. Ingliz va oʻzbek tillaridagi harakat feʻllarini qiyosiy oʻrganish tarjima nazariyasi rivojiga ham katta hissa qoʻshadi. Tarjima jarayonida semantik moslikni taʼminlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yoʻnalish semantikasini ifodalovchi feʻllarni tarjima

qilishda grammatik va leksik farqlar yuzaga kelishi mumkin. Mazkur farqlarni aniqlash tarjima lugʻatlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bugungi globallashtirish jarayonida til oʻrganish, tarjima faoliyatini takomillashtirish va lingvistik axborot tizimlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarning leksikografik tahlili nafaqat nazariy, balki amaliy lingvistika uchun ham dolzarb hisoblanadi. Ushbu tadqiqot natijalari lugʻat tuzish tamoyillarini takomillashtirish, semantik tasniflash tizimini rivojlantirish hamda tillararo ekvivalentlik muammolarini oʻrganishda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qilishi mumkin. Shuni taʼkidlash joizki, harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarning leksikografik talqini til tizimining semantik boyligini koʻrsatadi. Til birliklarining lugʻatlarda toʻgʻri va aniq ifodalanishi til oʻrganuvchilar uchun ham, tarjimonlar uchun ham muhim metodik ahamiyatga ega. Ayniqsa, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda korpus lingvistikasi, semantik maydon nazariyasi va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanish ilmiy natijalarning ishonchliligini oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllar tilshunoslikda koʻplab tadqiqotchilar tomonidan oʻrganilgan muhim leksik-semantik birliklar sirasiga kiradi. Jahon tilshunosligida harakat feʻllarining semantik xususiyatlari, fazoviy yoʻnalish maʼnolarini ifodalash imkoniyatlari

hamda ularning lugʻatlarda berilish tamoyillari boʻyicha bir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda harakat feʻllarining polisemantik tabiati, semantik maydon tarkibi va definitson strukturasi alohida eʻtiborga olingan. Oʻzbek tilshunosligida harakat feʻllari semantikasi, ularning grammatik va leksik xususiyatlari, shuningdek, lugʻatlarda ifodalanish masalalari boʻyicha ilmiy ishlar olib borilgan. Tadqiqotchilar harakat feʻllarining semantik tasnifi, sinonimik munosabatlari va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilgan boʻlsalar-da, yoʻnalish semantikasini bildiruvchi feʻllarning leksikografik talqini yetarli darajada tizimli oʻrganilmagan. Ingliz tilshunosligida ham harakat feʻllarining kognitiv-semantik xususiyatlari, fazoviy harakat ifodasi va tarjima muammolari keng tadqiq etilgan. Xususan, harakat semantikasini ifodalovchi feʻllarning izohli va ikki tilli lugʻatlarda berilish usullari, definitson aniqlik masalalari ilmiy adabiyotlarda muhokama qilingan. Tadqiqot metodologiyasi. Qiyosiy-tavsifiy metod yordamida oʻzbek va ingliz tillaridagi izohli hamda tarjima lugʻatlarida harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarning ifodalanishidagi oʻxshashlik va farqlar oʻrganildi. Ushbu metod tillararo semantik moslik va strukturaviy xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi. Semantik tahlil jarayonida harakat feʻllarining maʼno komponentlari, fazoviy yoʻnalish semantikasi hamda polisemantik xususiyatlari tadqiq etildi. Definitson

analiz metodi lugʻat maqolalarida berilgan izohlarning mazmuniy aniqligini oʻrganishga qaratildi. Bunda harakat yoʻnalishini ifodalovchi feʻllarning lugʻatlarda qanday izohlanishi, ularning sinonimik qatorlari va semantik chegaralari tahlil qilindi. Shuningdek, tarjima lugʻatlarida ekvivalent tanlash masalalari ham oʻrganildi. Tadqiqot materiallari sifatida oʻzbek va ingliz tillarining zamonaviy izohli va tarjima lugʻatlari, lingvistik korpus materiallari hamda ilmiy manbalardan foydalanildi. Olingan natijalar umumlashtirish metodi asosida tizimlashtirildi va ilmiy xulosalar shakllantirildi. Mazkur metodologik yondashuv harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarning leksikografik talqinini kompleks oʻrganish imkonini berdi va tadqiqotning ilmiy ishonchliligini taʼminladi. Tahlil va natijalar. Harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllarning leksikografik tahlili til tizimining semantik dinamikasini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida oʻzbek va ingliz tillaridagi yoʻnalish semantikasini ifodalovchi feʻllarning izohli va tarjima lugʻatlarida berilish xususiyatlari tahlil qilindi. Olingan natijalar harakat feʻllarining semantik strukturasi, definitson talqini hamda tarjima ekvivalentlarining tanlanish tamoyillarini aniqlash imkonini berdi. Tahlil jarayonida harakat yoʻnalishini bildiruvchi feʻllar semantik jihatdan fazoviy harakatni ifodalovchi birliklar sifatida qaraldi. Masalan, oʻzbek tilidagi “kir-”, “chiq-”, “yur-”, “koʻtaril-”, “tush-”

kabi fe'llar harakatning boshlanish nuqtasi, yo'nalishi yoki yakuniy fazasini bildiradi. Ushbu fe'llar semantik maydon nazariyasi asosida tahlil qilinganda, ularning har biri harakatning ma'lum fazoviy parametrlarini ifodalashi aniqlandi. Ingliz tilida harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning lug'aviy talqinini tahlil qilishda Oxford Advanced Learner's Dictionary va boshqa ingliz leksikografik manbalari materiallari o'rganildi. Mazkur lug'atlarda motion verbs definitiyasi ko'pincha harakatning umumiy tavsifi, kontekstual qo'llanishi va grammatik konstruksiyalar bilan bog'liq holda berilishi kuzatildi. Masalan, "to go", "to come", "to enter", "to leave" kabi fe'llar harakatning yo'nalish komponentini ifodalashda keng qo'llanadi. O'zbek tilidagi harakat fe'llarining leksikografik talqinini o'rganishda O'zbek tilining izohli lug'ati materiallari asos qilib olindi. Ushbu lug'atda harakat fe'llari ko'pincha definitiyon usulda, ba'zan esa sinonimik izohlar yordamida tavsiflangan. Masalan, "kirish" fe'li "ichkariga harakatlanish" ma'nosida izohlangan bo'lsa, "chiqish" fe'li "tashqariga yo'nalgan harakat" sifatida berilgan. Tarjima lug'atlarida harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarni ekvivalentlash jarayoni alohida murakkablik kasb etadi. Buning asosiy sababi tillar o'rtasidagi grammatik va semantik farqlardir. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'tarilmoq" fe'li ingliz tiliga kontekstga qarab "to rise", "to climb", "to lift oneself" kabi bir nechta variantlarda tarjima qilinishi mumkin. Bu holat

polisemantik fe'llarning tarjimasida semantik aniqlikni saqlash zarurligini ko'rsatadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida harakat yo'nalishini ifodalash ko'pincha prepozitsional konstruksiyalar bilan bog'liq. Masalan, "go into", "come out", "walk up", "run down" kabi birikmalar harakatning fazoviy yo'nalishini aniqlashtirish vazifasini bajaradi. O'zbek tilida esa yo'nalish semantikasi asosan fe'l negiziga qo'shilgan morfologik elementlar orqali ifodalanadi. Qiyosiy tahlil natijalari har ikki tilda harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning universal semantik komponentlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, o'zbek tilida harakat yo'nalishi ko'proq agglutinativ morfologiya orqali ifodalansa, ingliz tilida analitik konstruksiyalar ustunlik qilishi aniqlandi. Bu esa tarjima jarayonida grammatik transformatsiya usullaridan foydalanishni talab qiladi. Polisemantik harakat fe'llarini tahlil qilish jarayonida ularning kontekstual ma'no farqlanishi muhim omil ekanligi kuzatildi. Masalan, "chiqmoq" fe'li quyidagi semantik variantlarga ega bo'lishi mumkin: ichkaridan tashqariga harakat, paydo bo'lish, nashr etilish yoki yakuniy natijaning yuzaga kelishi. Ingliz tilida esa ushbu ma'nolar turli leksik birliklar orqali ifodalanadi. Tarjima tahlili shuni ko'rsatdiki, harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarni to'g'ridan-to'g'ri so'zma-so'z tarjima qilish har doim ham semantik aniqlikni ta'minlamaydi. Shu sababli kontekstual tarjima tamoyillariga

amal qilish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, ko'p ma'noli fe'llarni tarjima qilishda pragmatik ma'no komponentlarini ham hisobga olish zarur. Umuman olganda, tadqiqot natijalari harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning leksikografik talqinida definitson aniqlik, semantik tizimlilik va tarjima ekvivalentlarining mosligini ta'minlash muhimligini ko'rsatdi. Olingan ilmiy xulosalar zamonaviy qiyosiy leksikografiya va tarjima nazariyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari harakat yo'nalishini ifodalovchi fe'llarning polisemantik tabiatga ega ekanligini, ularning ma'nosi kontekstga qarab o'zgarishi mumkinligini ko'rsatdi. Shuningdek, qiyosiy tahlil o'zbek tilida yo'nalish semantikasi asosan morfologik vositalar orqali, ingliz tilida esa analitik konstruksiyalar yordamida ifodalanishini tasdiqladi. Tarjima jarayonida harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarni ekvivalentlash muammolari mavjudligi aniqlandi. Ayniqsa, ko'p ma'noli fe'llarni tarjima qilishda semantik aniqlikni saqlash muhim hisoblanadi. Tadqiqot

natijalari lug'at maqolalarini tuzishda definitson aniqlik, semantik chegaralarni belgilash va kontekstual ma'no komponentlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatdi. Umuman olganda, harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning leksikografik tahlili til tizimining semantik boyligini ochib berishga xizmat qiladi. Olingan ilmiy natijalar qiyosiy leksikografiya, tarjima nazariyasi va amaliy lingvistika rivojiga hissa qo'shadi. Harakat yo'nalishini bildiruvchi fe'llarning maxsus semantik tasnifini yaratish; Lug'atlarda harakat fe'llarining kontekstual qo'llanish misollarini ko'paytirish; Tarjima lug'atlarida polisemantik fe'llar uchun bir nechta ekvivalent variantlarni berish; Korpus lingvistikasi materiallaridan kengroq foydalanish; Yo'nalish semantikasini ifodalovchi fe'llar bo'yicha elektron lingvistik bazalar yaratish; Leksikografik tavsiflarda pragmatik ma'no komponentlarini ham hisobga olish; O'zbek va ingliz tillarida harakat fe'llarining qiyosiy semantik lug'atini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
3. Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson Education.
4. Ferdinand de Saussure. Cours de linguistique générale.
5. Leonard Bloomfield. Language.
6. Noam Chomsky. Syntactic Structures.
7. Semantic Structures. MIT Press.
8. Anna Wierzbicka. Semantics: Primes and Universals.